

Reflectie en actie

Een onderzoek naar moreel leeroverleg binnen Dienst Justitiële instellingen

Samenvatting

Voor u ligt een samenvatting van een onderzoek uitgevoerd door het Erasmus Centre of Behavioural Ethics (ECBE, onderdeel van de Rotterdam School of Management, Erasmus Universiteit) naar het implementeren van moreel leeroverleg binnen de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI). Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Veiligheid en Justitie vanaf oktober 2014 tot en met maart 2015. Namens ECBE werd het onderzoek uitgevoerd door dr. Gijs van Houwelingen (projectleider), dr. Niek Hoogervorst en prof. dr. Marius van Dijke. Zij maakten hierbij gebruik van een mix van empirisch onderzoek (semi-gestructureerde interviews met medewerkers van DJI) en literatuurstudie.

De belangrijkste uitkomst van het onderzoek is een voorstel voor een pilot project met moreel leeroverleg (te vinden in hoofdstuk 5). Concreet raden wij aan om in het moreel leeroverleg twee belangrijke morele ‘valkuilen’ aan te pakken: een gebrek aan moreel besef en een overmatige invloed van automatische processen als emoties en intuïties. Moreel besef is het vermogen morele aspecten te herkennen en daar naar te handelen. Er zijn verschillende processen die het moreel besef kunnen ondermijnen. Een goed voorbeeld is ‘ethical fading’: het fenomeen dat ethische aspecten uit het zicht verdwijnen als we maar vaak genoeg ergens aan blootgesteld worden of vaak genoeg een bepaalde handeling uitvoeren. Een tweede valkuil is te oordelen of te handelen naar intuïties (eenvoudige beslisregels) of emoties zonder zich af te vragen of het wel de juiste manier van handelen is. Dergelijke processen spelen vaak een veel grotere rol dan mensen beseffen; veel mensen denken dat hun morele oordelen worden aangedreven door moreel redeneren en dat emoties zo goed als geen rol spelen of zouden moeten spelen. Moreel redeneren wordt echter vaker ingezet om een oordeel te rechtvaardigen, dan om het te vormen. Met andere woorden: morele oordelen worden vaak aangedreven door intuïties en emoties, morele redenen worden alleen ingezet om die oordelen post-hoc te verklaren aan anderen.

Het pilot project dat wij voorstellen in dit rapport is erop gericht mensen te helpen beide valkuilen te omzeilen. Het project is enerzijds gericht op het stimuleren van het morele besef en anderzijds op het aanleren van technieken om met de invloed van automatische processen om te gaan. Het morele besef kan gestimuleerd worden door middel van moreel beraad. Moreel beraad is een vorm van een moreel gesprek waarin op een gestructureerde wijze de morele aspecten van een praktische casus onder het voetlicht worden gebracht. Moreel beraad stimuleert het morele besef omdat het helpt kwesties in een moreel perspectief (of een ‘moreel frame’) te plaatsen en omdat het sociale consensus over wat wel en niet geboden is in een situatie stimuleert.

Het is belangrijk dat mensen de invloed van automatische processen (intuïties en emoties) leren controleren, maar niet onderdrukken. Emoties en intuïties leveren vaak belangrijke informatie en zijn sneller dan bewuste processen (en dus van groot belang in situaties waarin snel gehandeld moet worden). Een aantal factoren draagt bij aan het beter leren hanteren van automatische input in het morele oordeelsvormingsproces. Ten eerste is stressreductie van groot belang. Onderzoek toont aan dat mensen onder stress eerder geneigd zijn op automatische processen te vertrouwen. Werk bij DJI wordt over het algemeen als stressvol ervaren. Dat ligt vooral aan de populatie waarmee gewerkt moet worden – gedetineerden gedragen zich niet altijd even correct of voorspelbaar. Wij stellen daarom voor oefeningen voor het reduceren van stress

op te nemen in het pilot project. Een tweede belangrijke bron van stress is een gebrek aan vertrouwen binnen de organisatie. Mensen voelen meer stress als ze het gevoel hebben dat anderen binnen de organisatie niet te vertrouwen zijn. Een deel van de werkstress van medewerkers bij DJI wordt dan ook veroorzaakt door het feit dat gedetineerden soms moeilijk te vertrouwen zijn. Uit onderzoek blijkt dat vertrouwen in bepaalde actoren, bijvoorbeeld in leidinggevenden en collega's, een buffer kan vormen tegen de effecten van een gebrek aan vertrouwen in andere groeperingen (in dit geval: gedetineerden). Het is daarom van belang dat het pilot project plaats zal vinden binnen een sterk vertrouwensklimaat.

Zelfs als stress niet hoog is, hebben mensen soms de neiging zich te laten meeslepen door hun eigen emoties. Mensen kunnen bijvoorbeeld een sterk gevoel van afschuw of walging ervaren ten opzichte van een persoon die zichzelf niet goed verzorgt. Het is aangetoond dat een dergelijk gevoel morele afkeuring substantieel en significant sterker maakt. Met andere woorden: mensen zijn eerder, sneller en sterker geneigd gedrag van een persoon die walging oproept af te keuren dan soortgelijk gedrag van een persoon die dat niet doet. Voor medewerkers van DJI is het echter van belang iedereen op dezelfde manier te behandelen: gelijke monniken, gelijke kappen.

Een goede manier om met de invloed van emoties om te gaan is door emotie herwaardering te betrachten: emotie herwaardering (emotion reappraisal) helpt mensen emoties in het juist perspectief te plaatsen, zodat ze er minder snel door overweldigd raken. Een voorbeeld is standaard een derde persoon perspectief aan te nemen in emotionele situaties – bijvoorbeeld van een bewonderd rolmodel (“wat zou X doen?”). Deze aanpak vermindert de intensiteit van de emotie, maar onderdrukt deze niet. Dat laatste is ook van belang omdat het onderdrukken van emoties tot schadelijke gevolgen voor de geestelijke gezondheid leidt, zo is aangetoond.

Iets soortgelijks kan gezegd worden over de invloed van intuïties: deze invloed is niet noodzakelijkerwijs schadelijk, mits intuïties ons de juiste kant op sturen. Intuïtie is een vrij brede term waarmee in feite een aantal verschillende automatische en onbewuste processen wordt aangeduid. Wat deze processen met elkaar gemeen hebben dat ze alle gebaseerd zijn op hele simpele beslisregels die we zonder na te denken automatisch toepassen (“als dit, dan dat”), meestal omdat we dat gewend zijn. Een voorbeeld van een morele intuïtie die veel mensen hebben is dat incest moreel laakbaar is. Zelfs als de meest genoemde redenen voor dit verbod niet opgaan (er is geen kans op zwangerschap of psychologische schade, bijvoorbeeld) zullen veel mensen incestueuze relaties veroordelen. Een manier om met de invloed van intuïties om te gaan is dus door onze intuïties tegen het licht te houden en zo nodig door veel training en herhaling te verbeteren. Dit wordt ook wel het opbouwen van morele expertise genoemd. Binnen het project dat wij voorstellen wordt morele expertise opgebouwd door het formuleren van zogenoemde ‘fast and frugal decision trees’: simpele beslisbomen die mensen helpen snel beslissingen te nemen en die makkelijk aan te leren zijn. Dergelijke beslisbomen worden al veel toegepast in de zorg.

Het pilot project is erop gericht om medewerkers te ondersteunen en te stimuleren de valkuilen (gebrek aan moreel besef, te grote invloed emoties en intuïties) te vermijden. Het project maakt daarom gebruik van een mengeling van informatie- en kennisverstrekking (bijvoorbeeld over de invloed van automatische processen), moreel beraad (gericht op het stimuleren van het moreel bewustzijn) en oefeningen (die helpen mensen om te gaan met de invloed van automatische processen). Wij stellen voor om het project in twee fasen te evalueren:

een exploratieve en een confirmatieve fase. In de exploratieve fase wordt een proces- en uitkomstevaluatie uitgevoerd en het project geoptimaliseerd in samenspraak met de deelnemers. Ervan uitgaande dat de uitkomst van deze proces- en uitkomstevaluatie positief is, start een confirmatieve fase, gericht op de kwantificatie van de effecten van het project. Wij stellen voor hier een “clustered step wedge design” voor te gebruiken. Dat komt er op neer dat de interventie met twee controlegroepen vergeleken wordt: een groep die niet deelneemt en een groep die deelneemt aan meer traditionele ‘intervisie’ bijeenkomsten. Dit helpt om de effectiviteit van de interventie te kunnen vaststellen. Op een later moment beginnen beide controlegroepen wel aan het moreel leeroverleg (uit ethische overwegingen).